

ملک زردواڑہ اُد فتح یاب سبز دروازہ و صد فتح باب
نام بلندش رہ بالا گرفت تا بہ ختن شد رہ بغا گرفت
گر شنود قصہ ایں بوستان مکہ شود طائف ہندوستان

انیسویں صدی میں جبکہ سلطنتِ مغلیہ پر نزع کا عالم طاری تھا اور زوال و انحطاط کے آثار ہر طرف نمایاں تھے، دہلی اپنی دیرینہ شان و شوکت کو خیر باد کہہ چکنے کے باوجود انتہائی بارونق تھی ابھی کچھ نقوش باقی تھے جن سے کاروانِ رفتہ کی عظمت و شوکت کا اندازہ ہوتا تھا۔ اس زمانہ میں بھی اگر کسی نے یہاں کے علماء سے دہلی کی حالت کے متعلق سوال کر لیا تو بے اختیار کہہ اٹھے

إِنَّ الْبَلَدَ أَمَاءٌ وَهِيَ سَيِّدَةٌ وَأَتَتْهَا دُرَّةٌ وَالْكَلُّ كَالصَّدَفِ

(دوسرے شہر نوٹیاں ہیں اور دہلی ملکہ۔ یہ موتی ہے اور باقی سب سبیاں) سلہ

اور اس میں واقعی کوئی مبالغہ بھی نہ تھا یہاں اب بھی علم و عرفان کے ایسے چشمے ابل رہے تھے جن سے ہندوستان ہی نہیں بلکہ بیرون ہند بھی مستفیض ہو رہا تھا۔ تعجب کی بات ہے کہ اسلامی ہند نے اپنے زوال اور انحطاط کے زمانہ میں دنیا کے مسلمانوں کو مشعلِ راہ دکھائی۔ ایک ایسے نازک دور میں جبکہ تمام دنیائے اسلام حدیث و سنت کو بھول چکی تھی۔ دہلی ہی نے اس کو بھولا ہوا سبق یاد دلایا جس کا اعتراف مصر کے مشہور فاضل علامہ رشید رضا نے اس طرح کیا۔

نہ ایک مجلس میں خسرو کے یہ اشعار پڑھ کر شاہ عبدالعزیز صاحب فرمانے لگے۔

”ہدوتیکہ خسرو گفتم دہلی ہم چنیں برو کہ بچو نظام الدین اولیا سلطان المشائخ موجود بود کہ
گویند چوں آدم داخل غیاث پور یعنی شد عاش دگر گوی شد“

(ملفوظات شاہ عبدالعزیزؒ (مطبوعہ میرٹھ) ص ۶۳)

تہ یہ شاہ عبدالعزیز صاحب کا شعر ہے۔ سرسید نے آثار الہ ادب ص ۴۰ پر نقل کیا ہے۔ میرے پیش نظر آثار کا سب سے پہلا نسخہ ہے بعد کے نسخوں میں بات چہام نہیں ہے۔

دولوعائۃ اخواننا علماء الهند ”ہمارے ہندوستانی بھائیوں میں جو علماء ہیں اگر
 بعلوم الحدیث فی هذا العصر حدیث کے علوم کے ساتھ ان کی توجہ نہ ہوتی
 لقضی علیہما بالزوال من امصار تو مشرقی ممالک سے یہ علم ختم ہو چکا ہوتا کیونکہ
 الشرق فقد ضعفت فی مصر الشام مصر، شام، عراق، حجاز میں دسویں صدی ہجری
 والعراق والحجاز منذ القرن العاشر سے یہ علم ضعف کا شکار ہو چکا تھا اور چودھویں
 للبحر حتی بلغت منتہی انضعف فی صدی کے اوائل تک ضعف کی آخری منزل
 اوائل هذا القرن الرابع عشر۔“ پہنچ گیا تھا۔

چند نفوس قدسیہ کی موجودگی نے دہلی کو تمام ممالک اسلامیہ کی توجہ کا مرکز بنا دیا۔ شاہ
 غلام علی صاحب کی خانقاہ میں شام، مصر، چین، اور حبش کے لوگوں کے جھگٹے لگے رہتے تھے تو
 دوسری طرف شاہ عبدالعزیز صاحب کے خرمین کمال کے خوشہ چین ملک کے گوشہ گوشہ میں پھیل گئے
 تھے اور علوم دینی کا چرچا کر رہے تھے۔ سلطنت دم توڑ رہی تھی، سیاسی زوال و پستی کی آخری منزلیں
 طے ہو رہی تھیں، لیکن ”ذہنی شعور“ ابھی مردہ نہ ہوا تھا۔ کچھ یسار مغر انسان تجدید و احیاء کے
 نئے راستے تلاش کر رہے تھے۔ وہ اس سیاسی زوال کو مذہبی اور ذہنی زوال کا پیش خیمہ بنانا نہیں چاہتے
 تھے۔ اللہ کے یہ فرماں بردار بندے حوادث کا مقابلہ کر رہے تھے اور ملت کو مذہبی انتشار اور ذہنی منزل
 سے بچانے میں مصروف تھے۔ ان کی کوششوں کا نتیجہ تھا کہ سلطنت کا جاہ و جلال ختم ہونے کے
 بعد بھی مذہب کی رونق کم نہ ہوئی۔ مذہب میں لوگوں کی دلچسپی اسی طرح برقرار رہی۔ مسجدوں
 کی وہی شان تھی۔ رمضان کے مہینے میں چھوٹی چھوٹی مسجدوں میں دو دو تین تین جگہ تراویح

۱۷۔ شاگردان دے مراقیم درود دراز رسیدہ باب علوم دینی بروئے خلق کشادہ
 خزینۃ الاصفیاء جلد دوم ص ۳۸۸۔

برہان دہلی

۳۵۷

ہوتی تھی۔ جامع مسجد کا تو کچھ ذکر ہی نہیں۔ وہاں جتنی جگہ تراویح ہوتی تھی اس کی تعداد حضرت شاہ عبدالعزیز صاحبؒ کی زبانی سن کر حیرت ہوتی ہے۔ ۱۸۵۷ء کے ہنگامہ نے ایک دم دہلی کی بساط الٹ دی پرانی مجلسیں درہم برہم ہو گئیں

علی وندہی محفلیں سو بڑ گئیں۔ گھر کے گھر بے نور و بے چراغ ہو گئے۔ ۱۸۵۷ء کے ہنگامہ نے ایک دم دہلی کی بساط الٹ دی پرانی مجلسیں درہم برہم ہو گئیں

یاشب کو دیکھتے تھے کہ سرگوشہ بساط داناں باغباں و کف گفروش ہے
یا صبح دم جو دیکھے اگر تو بزم میں نے وہ سرور و شور نہ جوشِ خروش ہے (غالب)

مسجدیں سمار ہو گئیں، خانقاہیں تباہ و برباد ہو گئیں، مدرسوں میں کھیتی ہونے لگی۔ مسجد اکبر آبادیؒ جس کی رفعت و شان کے آگے گنبدِ اختر بہت معلوم ہوتا تھا ایسی تباہ و برباد ہوئی کہ نام و نشان تک باقی نہ رہا۔ مدرسہ رحیمیہ جہاں سے ولی اللہی حکمت کا چشمہ ابلا تھا اور جہاں شاہ عبدالعزیزؒ اور شاہ محمد اسحاقؒ نے قرآن و حدیث کے درس دیئے تھے وہاں مدرسہ رائے بہادر لال رام کشن داسؒ کا تختہ لگ گیا۔ میاں کالے صاحب مغفور کا گھر اس طرح تباہ ہوا کہ جیسے جھاڑ و دیوڑھی کا غذا کا پرزہ، سونے کا تار پشینہ کا بال باقی نہ رہا۔ شیخ کلیم اللہ جہاں آبادیؒ کا مقبرہ ابڑ گیا، کیا لچھے گاؤں کی آبادی تھی۔ ان کی اولاد کے لوگ تمام اس موضع میں سکونت نہیں تھے اب ایک جنگل ہے اور میدان میں قبر۔ اس کے سوا کچھ نہیں۔

بڑے بڑے گھرانے تباہ و برباد ہو گئے، عزت و ناموس کا بچا نامحال نظر آنے لگا۔ جب مصائب ناقابلِ برداشت ہو گئے تو بڑے بڑے بزرگ اور عالم، بلی چھوڑنے پر مجبور ہو گئے۔

۱۳۳ - ۱۳۴ - ۱۳۵ - ۱۳۶ - ۱۳۷ - ۱۳۸ - ۱۳۹ - ۱۴۰ - ۱۴۱ - ۱۴۲ - ۱۴۳ - ۱۴۴ - ۱۴۵ - ۱۴۶ - ۱۴۷ - ۱۴۸ - ۱۴۹ - ۱۵۰ - ۱۵۱ - ۱۵۲ - ۱۵۳ - ۱۵۴ - ۱۵۵ - ۱۵۶ - ۱۵۷ - ۱۵۸ - ۱۵۹ - ۱۶۰ - ۱۶۱ - ۱۶۲ - ۱۶۳ - ۱۶۴ - ۱۶۵ - ۱۶۶ - ۱۶۷ - ۱۶۸ - ۱۶۹ - ۱۷۰ - ۱۷۱ - ۱۷۲ - ۱۷۳ - ۱۷۴ - ۱۷۵ - ۱۷۶ - ۱۷۷ - ۱۷۸ - ۱۷۹ - ۱۸۰ - ۱۸۱ - ۱۸۲ - ۱۸۳ - ۱۸۴ - ۱۸۵ - ۱۸۶ - ۱۸۷ - ۱۸۸ - ۱۸۹ - ۱۹۰ - ۱۹۱ - ۱۹۲ - ۱۹۳ - ۱۹۴ - ۱۹۵ - ۱۹۶ - ۱۹۷ - ۱۹۸ - ۱۹۹ - ۲۰۰ - ۲۰۱ - ۲۰۲ - ۲۰۳ - ۲۰۴ - ۲۰۵ - ۲۰۶ - ۲۰۷ - ۲۰۸ - ۲۰۹ - ۲۱۰ - ۲۱۱ - ۲۱۲ - ۲۱۳ - ۲۱۴ - ۲۱۵ - ۲۱۶ - ۲۱۷ - ۲۱۸ - ۲۱۹ - ۲۲۰ - ۲۲۱ - ۲۲۲ - ۲۲۳ - ۲۲۴ - ۲۲۵ - ۲۲۶ - ۲۲۷ - ۲۲۸ - ۲۲۹ - ۲۳۰ - ۲۳۱ - ۲۳۲ - ۲۳۳ - ۲۳۴ - ۲۳۵ - ۲۳۶ - ۲۳۷ - ۲۳۸ - ۲۳۹ - ۲۴۰ - ۲۴۱ - ۲۴۲ - ۲۴۳ - ۲۴۴ - ۲۴۵ - ۲۴۶ - ۲۴۷ - ۲۴۸ - ۲۴۹ - ۲۵۰ - ۲۵۱ - ۲۵۲ - ۲۵۳ - ۲۵۴ - ۲۵۵ - ۲۵۶ - ۲۵۷ - ۲۵۸ - ۲۵۹ - ۲۶۰ - ۲۶۱ - ۲۶۲ - ۲۶۳ - ۲۶۴ - ۲۶۵ - ۲۶۶ - ۲۶۷ - ۲۶۸ - ۲۶۹ - ۲۷۰ - ۲۷۱ - ۲۷۲ - ۲۷۳ - ۲۷۴ - ۲۷۵ - ۲۷۶ - ۲۷۷ - ۲۷۸ - ۲۷۹ - ۲۸۰ - ۲۸۱ - ۲۸۲ - ۲۸۳ - ۲۸۴ - ۲۸۵ - ۲۸۶ - ۲۸۷ - ۲۸۸ - ۲۸۹ - ۲۹۰ - ۲۹۱ - ۲۹۲ - ۲۹۳ - ۲۹۴ - ۲۹۵ - ۲۹۶ - ۲۹۷ - ۲۹۸ - ۲۹۹ - ۳۰۰ - ۳۰۱ - ۳۰۲ - ۳۰۳ - ۳۰۴ - ۳۰۵ - ۳۰۶ - ۳۰۷ - ۳۰۸ - ۳۰۹ - ۳۱۰ - ۳۱۱ - ۳۱۲ - ۳۱۳ - ۳۱۴ - ۳۱۵ - ۳۱۶ - ۳۱۷ - ۳۱۸ - ۳۱۹ - ۳۲۰ - ۳۲۱ - ۳۲۲ - ۳۲۳ - ۳۲۴ - ۳۲۵ - ۳۲۶ - ۳۲۷ - ۳۲۸ - ۳۲۹ - ۳۳۰ - ۳۳۱ - ۳۳۲ - ۳۳۳ - ۳۳۴ - ۳۳۵ - ۳۳۶ - ۳۳۷ - ۳۳۸ - ۳۳۹ - ۳۴۰ - ۳۴۱ - ۳۴۲ - ۳۴۳ - ۳۴۴ - ۳۴۵ - ۳۴۶ - ۳۴۷ - ۳۴۸ - ۳۴۹ - ۳۵۰ - ۳۵۱ - ۳۵۲ - ۳۵۳ - ۳۵۴ - ۳۵۵ - ۳۵۶ - ۳۵۷ - ۳۵۸ - ۳۵۹ - ۳۶۰ - ۳۶۱ - ۳۶۲ - ۳۶۳ - ۳۶۴ - ۳۶۵ - ۳۶۶ - ۳۶۷ - ۳۶۸ - ۳۶۹ - ۳۷۰ - ۳۷۱ - ۳۷۲ - ۳۷۳ - ۳۷۴ - ۳۷۵ - ۳۷۶ - ۳۷۷ - ۳۷۸ - ۳۷۹ - ۳۸۰ - ۳۸۱ - ۳۸۲ - ۳۸۳ - ۳۸۴ - ۳۸۵ - ۳۸۶ - ۳۸۷ - ۳۸۸ - ۳۸۹ - ۳۹۰ - ۳۹۱ - ۳۹۲ - ۳۹۳ - ۳۹۴ - ۳۹۵ - ۳۹۶ - ۳۹۷ - ۳۹۸ - ۳۹۹ - ۴۰۰ - ۴۰۱ - ۴۰۲ - ۴۰۳ - ۴۰۴ - ۴۰۵ - ۴۰۶ - ۴۰۷ - ۴۰۸ - ۴۰۹ - ۴۱۰ - ۴۱۱ - ۴۱۲ - ۴۱۳ - ۴۱۴ - ۴۱۵ - ۴۱۶ - ۴۱۷ - ۴۱۸ - ۴۱۹ - ۴۲۰ - ۴۲۱ - ۴۲۲ - ۴۲۳ - ۴۲۴ - ۴۲۵ - ۴۲۶ - ۴۲۷ - ۴۲۸ - ۴۲۹ - ۴۳۰ - ۴۳۱ - ۴۳۲ - ۴۳۳ - ۴۳۴ - ۴۳۵ - ۴۳۶ - ۴۳۷ - ۴۳۸ - ۴۳۹ - ۴۴۰ - ۴۴۱ - ۴۴۲ - ۴۴۳ - ۴۴۴ - ۴۴۵ - ۴۴۶ - ۴۴۷ - ۴۴۸ - ۴۴۹ - ۴۵۰ - ۴۵۱ - ۴۵۲ - ۴۵۳ - ۴۵۴ - ۴۵۵ - ۴۵۶ - ۴۵۷ - ۴۵۸ - ۴۵۹ - ۴۶۰ - ۴۶۱ - ۴۶۲ - ۴۶۳ - ۴۶۴ - ۴۶۵ - ۴۶۶ - ۴۶۷ - ۴۶۸ - ۴۶۹ - ۴۷۰ - ۴۷۱ - ۴۷۲ - ۴۷۳ - ۴۷۴ - ۴۷۵ - ۴۷۶ - ۴۷۷ - ۴۷۸ - ۴۷۹ - ۴۸۰ - ۴۸۱ - ۴۸۲ - ۴۸۳ - ۴۸۴ - ۴۸۵ - ۴۸۶ - ۴۸۷ - ۴۸۸ - ۴۸۹ - ۴۹۰ - ۴۹۱ - ۴۹۲ - ۴۹۳ - ۴۹۴ - ۴۹۵ - ۴۹۶ - ۴۹۷ - ۴۹۸ - ۴۹۹ - ۵۰۰ - ۵۰۱ - ۵۰۲ - ۵۰۳ - ۵۰۴ - ۵۰۵ - ۵۰۶ - ۵۰۷ - ۵۰۸ - ۵۰۹ - ۵۱۰ - ۵۱۱ - ۵۱۲ - ۵۱۳ - ۵۱۴ - ۵۱۵ - ۵۱۶ - ۵۱۷ - ۵۱۸ - ۵۱۹ - ۵۲۰ - ۵۲۱ - ۵۲۲ - ۵۲۳ - ۵۲۴ - ۵۲۵ - ۵۲۶ - ۵۲۷ - ۵۲۸ - ۵۲۹ - ۵۳۰ - ۵۳۱ - ۵۳۲ - ۵۳۳ - ۵۳۴ - ۵۳۵ - ۵۳۶ - ۵۳۷ - ۵۳۸ - ۵۳۹ - ۵۴۰ - ۵۴۱ - ۵۴۲ - ۵۴۳ - ۵۴۴ - ۵۴۵ - ۵۴۶ - ۵۴۷ - ۵۴۸ - ۵۴۹ - ۵۵۰ - ۵۵۱ - ۵۵۲ - ۵۵۳ - ۵۵۴ - ۵۵۵ - ۵۵۶ - ۵۵۷ - ۵۵۸ - ۵۵۹ - ۵۶۰ - ۵۶۱ - ۵۶۲ - ۵۶۳ - ۵۶۴ - ۵۶۵ - ۵۶۶ - ۵۶۷ - ۵۶۸ - ۵۶۹ - ۵۷۰ - ۵۷۱ - ۵۷۲ - ۵۷۳ - ۵۷۴ - ۵۷۵ - ۵۷۶ - ۵۷۷ - ۵۷۸ - ۵۷۹ - ۵۸۰ - ۵۸۱ - ۵۸۲ - ۵۸۳ - ۵۸۴ - ۵۸۵ - ۵۸۶ - ۵۸۷ - ۵۸۸ - ۵۸۹ - ۵۹۰ - ۵۹۱ - ۵۹۲ - ۵۹۳ - ۵۹۴ - ۵۹۵ - ۵۹۶ - ۵۹۷ - ۵۹۸ - ۵۹۹ - ۶۰۰ - ۶۰۱ - ۶۰۲ - ۶۰۳ - ۶۰۴ - ۶۰۵ - ۶۰۶ - ۶۰۷ - ۶۰۸ - ۶۰۹ - ۶۱۰ - ۶۱۱ - ۶۱۲ - ۶۱۳ - ۶۱۴ - ۶۱۵ - ۶۱۶ - ۶۱۷ - ۶۱۸ - ۶۱۹ - ۶۲۰ - ۶۲۱ - ۶۲۲ - ۶۲۳ - ۶۲۴ - ۶۲۵ - ۶۲۶ - ۶۲۷ - ۶۲۸ - ۶۲۹ - ۶۳۰ - ۶۳۱ - ۶۳۲ - ۶۳۳ - ۶۳۴ - ۶۳۵ - ۶۳۶ - ۶۳۷ - ۶۳۸ - ۶۳۹ - ۶۴۰ - ۶۴۱ - ۶۴۲ - ۶۴۳ - ۶۴۴ - ۶۴۵ - ۶۴۶ - ۶۴۷ - ۶۴۸ - ۶۴۹ - ۶۵۰ - ۶۵۱ - ۶۵۲ - ۶۵۳ - ۶۵۴ - ۶۵۵ - ۶۵۶ - ۶۵۷ - ۶۵۸ - ۶۵۹ - ۶۶۰ - ۶۶۱ - ۶۶۲ - ۶۶۳ - ۶۶۴ - ۶۶۵ - ۶۶۶ - ۶۶۷ - ۶۶۸ - ۶۶۹ - ۶۷۰ - ۶۷۱ - ۶۷۲ - ۶۷۳ - ۶۷۴ - ۶۷۵ - ۶۷۶ - ۶۷۷ - ۶۷۸ - ۶۷۹ - ۶۸۰ - ۶۸۱ - ۶۸۲ - ۶۸۳ - ۶۸۴ - ۶۸۵ - ۶۸۶ - ۶۸۷ - ۶۸۸ - ۶۸۹ - ۶۹۰ - ۶۹۱ - ۶۹۲ - ۶۹۳ - ۶۹۴ - ۶۹۵ - ۶۹۶ - ۶۹۷ - ۶۹۸ - ۶۹۹ - ۷۰۰ - ۷۰۱ - ۷۰۲ - ۷۰۳ - ۷۰۴ - ۷۰۵ - ۷۰۶ - ۷۰۷ - ۷۰۸ - ۷۰۹ - ۷۱۰ - ۷۱۱ - ۷۱۲ - ۷۱۳ - ۷۱۴ - ۷۱۵ - ۷۱۶ - ۷۱۷ - ۷۱۸ - ۷۱۹ - ۷۲۰ - ۷۲۱ - ۷۲۲ - ۷۲۳ - ۷۲۴ - ۷۲۵ - ۷۲۶ - ۷۲۷ - ۷۲۸ - ۷۲۹ - ۷۳۰ - ۷۳۱ - ۷۳۲ - ۷۳۳ - ۷۳۴ - ۷۳۵ - ۷۳۶ - ۷۳۷ - ۷۳۸ - ۷۳۹ - ۷۴۰ - ۷۴۱ - ۷۴۲ - ۷۴۳ - ۷۴۴ - ۷۴۵ - ۷۴۶ - ۷۴۷ - ۷۴۸ - ۷۴۹ - ۷۵۰ - ۷۵۱ - ۷۵۲ - ۷۵۳ - ۷۵۴ - ۷۵۵ - ۷۵۶ - ۷۵۷ - ۷۵۸ - ۷۵۹ - ۷۶۰ - ۷۶۱ - ۷۶۲ - ۷۶۳ - ۷۶۴ - ۷۶۵ - ۷۶۶ - ۷۶۷ - ۷۶۸ - ۷۶۹ - ۷۷۰ - ۷۷۱ - ۷۷۲ - ۷۷۳ - ۷۷۴ - ۷۷۵ - ۷۷۶ - ۷۷۷ - ۷۷۸ - ۷۷۹ - ۷۸۰ - ۷۸۱ - ۷۸۲ - ۷۸۳ - ۷۸۴ - ۷۸۵ - ۷۸۶ - ۷۸۷ - ۷۸۸ - ۷۸۹ - ۷۹۰ - ۷۹۱ - ۷۹۲ - ۷۹۳ - ۷۹۴ - ۷۹۵ - ۷۹۶ - ۷۹۷ - ۷۹۸ - ۷۹۹ - ۸۰۰ - ۸۰۱ - ۸۰۲ - ۸۰۳ - ۸۰۴ - ۸۰۵ - ۸۰۶ - ۸۰۷ - ۸۰۸ - ۸۰۹ - ۸۱۰ - ۸۱۱ - ۸۱۲ - ۸۱۳ - ۸۱۴ - ۸۱۵ - ۸۱۶ - ۸۱۷ - ۸۱۸ - ۸۱۹ - ۸۲۰ - ۸۲۱ - ۸۲۲ - ۸۲۳ - ۸۲۴ - ۸۲۵ - ۸۲۶ - ۸۲۷ - ۸۲۸ - ۸۲۹ - ۸۳۰ - ۸۳۱ - ۸۳۲ - ۸۳۳ - ۸۳۴ - ۸۳۵ - ۸۳۶ - ۸۳۷ - ۸۳۸ - ۸۳۹ - ۸۴۰ - ۸۴۱ - ۸۴۲ - ۸۴۳ - ۸۴۴ - ۸۴۵ - ۸۴۶ - ۸۴۷ - ۸۴۸ - ۸۴۹ - ۸۵۰ - ۸۵۱ - ۸۵۲ - ۸۵۳ - ۸۵۴ - ۸۵۵ - ۸۵۶ - ۸۵۷ - ۸۵۸ - ۸۵۹ - ۸۶۰ - ۸۶۱ - ۸۶۲ - ۸۶۳ - ۸۶۴ - ۸۶۵ - ۸۶۶ - ۸۶۷ - ۸۶۸ - ۸۶۹ - ۸۷۰ - ۸۷۱ - ۸۷۲ - ۸۷۳ - ۸۷۴ - ۸۷۵ - ۸۷۶ - ۸۷۷ - ۸۷۸ - ۸۷۹ - ۸۸۰ - ۸۸۱ - ۸۸۲ - ۸۸۳ - ۸۸۴ - ۸۸۵ - ۸۸۶ - ۸۸۷ - ۸۸۸ - ۸۸۹ - ۸۹۰ - ۸۹۱ - ۸۹۲ - ۸۹۳ - ۸۹۴ - ۸۹۵ - ۸۹۶ - ۸۹۷ - ۸۹۸ - ۸۹۹ - ۹۰۰ - ۹۰۱ - ۹۰۲ - ۹۰۳ - ۹۰۴ - ۹۰۵ - ۹۰۶ - ۹۰۷ - ۹۰۸ - ۹۰۹ - ۹۱۰ - ۹۱۱ - ۹۱۲ - ۹۱۳ - ۹۱۴ - ۹۱۵ - ۹۱۶ - ۹۱۷ - ۹۱۸ - ۹۱۹ - ۹۲۰ - ۹۲۱ - ۹۲۲ - ۹۲۳ - ۹۲۴ - ۹۲۵ - ۹۲۶ - ۹۲۷ - ۹۲۸ - ۹۲۹ - ۹۳۰ - ۹۳۱ - ۹۳۲ - ۹۳۳ - ۹۳۴ - ۹۳۵ - ۹۳۶ - ۹۳۷ - ۹۳۸ - ۹۳۹ - ۹۴۰ - ۹۴۱ - ۹۴۲ - ۹۴۳ - ۹۴۴ - ۹۴۵ - ۹۴۶ - ۹۴۷ - ۹۴۸ - ۹۴۹ - ۹۵۰ - ۹۵۱ - ۹۵۲ - ۹۵۳ - ۹۵۴ - ۹۵۵ - ۹۵۶ - ۹۵۷ - ۹۵۸ - ۹۵۹ - ۹۶۰ - ۹۶۱ - ۹۶۲ - ۹۶۳ - ۹۶۴ - ۹۶۵ - ۹۶۶ - ۹۶۷ - ۹۶۸ - ۹۶۹ - ۹۷۰ - ۹۷۱ - ۹۷۲ - ۹۷۳ - ۹۷۴ - ۹۷۵ - ۹۷۶ - ۹۷۷ - ۹۷۸ - ۹۷۹ - ۹۸۰ - ۹۸۱ - ۹۸۲ - ۹۸۳ - ۹۸۴ - ۹۸۵ - ۹۸۶ - ۹۸۷ - ۹۸۸ - ۹۸۹ - ۹۹۰ - ۹۹۱ - ۹۹۲ - ۹۹۳ - ۹۹۴ - ۹۹۵ - ۹۹۶ - ۹۹۷ - ۹۹۸ - ۹۹۹ - ۱۰۰۰ - ۱۰۰۱ - ۱۰۰۲ - ۱۰۰۳ - ۱۰۰۴ - ۱۰۰۵ - ۱۰۰۶ - ۱۰۰۷ - ۱۰۰۸ - ۱۰۰۹ - ۱۰۱۰ - ۱۰۱۱ - ۱۰۱۲ - ۱۰۱۳ - ۱۰۱۴ - ۱۰۱۵ - ۱۰۱۶ - ۱۰۱۷ - ۱۰۱۸ - ۱۰۱۹ - ۱۰۲۰ - ۱۰۲۱ - ۱۰۲۲ - ۱۰۲۳ - ۱۰۲۴ - ۱۰۲۵ - ۱۰۲۶ - ۱۰۲۷ - ۱۰۲۸ - ۱۰۲۹ - ۱۰۳۰ - ۱۰۳۱ - ۱۰۳۲ - ۱۰۳۳ - ۱۰۳۴ - ۱۰۳۵ - ۱۰۳۶ - ۱۰۳۷ - ۱۰۳۸ - ۱۰۳۹ - ۱۰۴۰ - ۱۰۴۱ - ۱۰۴۲ - ۱۰۴۳ - ۱۰۴۴ - ۱۰۴۵ - ۱۰۴۶ - ۱۰۴۷ - ۱۰۴۸ - ۱۰۴۹ - ۱۰۵۰ - ۱۰۵۱ - ۱۰۵۲ - ۱۰۵۳ - ۱۰۵۴ - ۱۰۵۵ - ۱۰۵۶ - ۱۰۵۷ - ۱۰۵۸ - ۱۰۵۹ - ۱۰۶۰ - ۱۰۶۱ - ۱۰۶۲ - ۱۰۶۳ - ۱۰۶۴ - ۱۰۶۵ - ۱۰۶۶ - ۱۰۶۷ - ۱۰۶۸ - ۱۰۶۹ - ۱۰۷۰ - ۱۰۷۱ - ۱۰۷۲ - ۱۰۷۳ - ۱۰۷۴ - ۱۰۷۵ - ۱۰۷۶ - ۱۰۷۷ - ۱۰۷۸ - ۱۰۷۹ - ۱۰۸۰ - ۱۰۸۱ - ۱۰۸۲ - ۱۰۸۳ - ۱۰۸۴ - ۱۰۸۵ - ۱۰۸۶ - ۱۰۸۷ - ۱۰۸۸ - ۱۰۸۹ - ۱۰۹۰ - ۱۰۹۱ - ۱۰۹۲ - ۱۰۹۳ - ۱۰۹۴ - ۱۰۹۵ - ۱۰۹۶ - ۱۰۹۷ - ۱۰۹۸ - ۱۰۹۹ - ۱۱۰۰ - ۱۱۰۱ - ۱۱۰۲ - ۱۱۰۳ - ۱۱۰۴ - ۱۱۰۵ - ۱۱۰۶ - ۱۱۰۷ - ۱۱۰۸ - ۱۱۰۹ - ۱۱۱۰ - ۱۱۱۱ - ۱۱۱۲ - ۱۱۱۳ - ۱۱۱۴ - ۱۱۱۵ - ۱۱۱۶ - ۱۱۱۷ - ۱۱۱۸ - ۱۱۱۹ - ۱۱۲۰ - ۱۱۲۱ - ۱۱۲۲ - ۱۱۲۳ - ۱۱۲۴ - ۱۱۲۵ - ۱۱۲۶ - ۱۱۲۷ - ۱۱۲۸ - ۱۱۲۹ - ۱۱۳۰ - ۱۱۳۱ - ۱۱۳۲ - ۱۱۳۳ - ۱۱۳۴ - ۱۱۳۵ - ۱۱۳۶ - ۱۱۳۷ - ۱۱۳۸ - ۱۱۳۹ - ۱۱۴۰ - ۱۱۴۱ - ۱۱۴۲ - ۱۱۴۳ - ۱۱۴۴ - ۱۱۴۵ - ۱۱۴۶ - ۱۱۴۷ - ۱۱۴۸ - ۱۱۴۹ - ۱۱۵۰ - ۱۱۵۱ - ۱۱۵۲ - ۱۱۵۳ - ۱۱۵۴ - ۱۱۵۵ - ۱۱۵۶ - ۱۱۵۷ - ۱۱۵۸ - ۱۱۵۹ - ۱۱۶۰ - ۱۱۶۱ - ۱۱۶۲ - ۱۱۶۳ - ۱۱۶۴ - ۱۱۶۵ - ۱۱۶۶ - ۱۱۶۷ - ۱۱۶۸ - ۱۱۶۹ - ۱۱۷۰ - ۱۱۷۱ - ۱۱۷۲ - ۱۱۷۳ - ۱۱۷۴ - ۱۱۷۵ - ۱۱۷۶ - ۱۱۷۷ - ۱۱۷۸ - ۱۱۷۹ - ۱۱۸۰ - ۱۱۸۱ - ۱۱۸۲ - ۱۱۸۳ - ۱۱۸۴ - ۱۱۸۵ - ۱۱۸۶ - ۱۱۸۷ - ۱۱۸۸ - ۱۱۸۹ - ۱۱۹۰ - ۱۱۹۱ - ۱۱۹۲ - ۱۱۹۳ - ۱۱۹۴ - ۱۱۹۵ - ۱۱۹۶ - ۱۱۹۷ - ۱۱۹۸ - ۱۱۹۹ - ۱۲۰۰ - ۱۲۰۱ - ۱۲۰۲ - ۱۲۰۳ - ۱۲۰۴ - ۱۲۰۵ - ۱۲۰۶ - ۱۲۰۷ - ۱۲۰۸ - ۱۲۰۹ - ۱۲۱۰ - ۱۲۱۱ - ۱۲۱۲ - ۱۲۱۳ - ۱۲۱۴ - ۱۲۱۵ - ۱۲۱۶ - ۱۲۱۷ - ۱۲۱۸ - ۱۲۱۹ - ۱۲۲۰ - ۱۲۲۱ - ۱۲۲۲ - ۱۲۲۳ - ۱۲۲۴ - ۱۲۲۵ - ۱۲۲۶ - ۱۲۲۷ - ۱۲۲۸ - ۱۲۲۹ - ۱۲۳۰ - ۱۲۳۱ - ۱۲۳۲ - ۱۲۳۳ - ۱۲۳۴ - ۱۲۳۵ - ۱۲۳۶ - ۱۲۳۷ - ۱۲۳۸ - ۱۲۳۹ - ۱۲۴۰ - ۱۲۴۱ - ۱۲۴۲ - ۱۲۴۳ - ۱۲۴۴ - ۱۲۴۵ - ۱۲۴۶ - ۱۲۴۷ - ۱۲۴۸ - ۱۲۴۹ - ۱۲۵۰ - ۱۲۵۱ - ۱۲۵۲ - ۱۲۵۳ - ۱۲۵۴ - ۱۲۵۵ - ۱۲۵۶ - ۱۲۵۷ - ۱۲۵۸ - ۱۲۵۹ - ۱۲۶۰ - ۱۲۶۱ - ۱۲۶۲ - ۱۲۶۳ - ۱۲۶۴ - ۱۲۶۵ - ۱۲۶۶ - ۱۲۶۷ - ۱۲۶۸ - ۱۲۶۹ - ۱۲۷۰ - ۱۲۷۱ - ۱۲۷۲ - ۱۲۷۳ - ۱۲۷۴ - ۱۲۷۵ - ۱۲۷۶ - ۱۲۷۷ - ۱۲۷۸ - ۱۲۷۹ - ۱۲۸۰ - ۱۲۸۱ - ۱۲۸۲ - ۱۲۸۳ - ۱۲۸۴ - ۱۲۸۵ - ۱۲۸۶ - ۱۲۸۷ - ۱۲۸۸ - ۱۲۸۹ - ۱۲۹۰ - ۱۲۹۱ - ۱۲۹۲ - ۱۲۹۳ - ۱۲۹۴ - ۱۲۹۵ - ۱۲۹۶ - ۱۲۹۷ - ۱۲۹۸ - ۱۲۹۹ - ۱۳۰۰ - ۱۳۰۱ - ۱۳۰۲ - ۱۳۰۳ - ۱۳۰۴ - ۱۳۰۵ - ۱۳۰۶ - ۱۳۰۷ - ۱۳۰۸ - ۱۳۰۹ - ۱۳۱۰ - ۱۳۱۱ - ۱۳۱۲ - ۱۳۱۳ - ۱۳۱۴ - ۱۳۱۵ - ۱۳۱۶ - ۱۳۱۷ - ۱۳۱۸ - ۱۳۱۹ - ۱۳۲۰ - ۱۳۲۱ - ۱۳۲۲ - ۱۳۲۳ - ۱۳۲۴ - ۱۳۲۵ - ۱۳۲۶ - ۱۳۲۷ - ۱۳۲۸ - ۱۳۲۹ - ۱۳۳۰ - ۱۳۳۱ - ۱۳۳۲ - ۱۳۳۳ - ۱۳۳۴ - ۱۳۳۵ - ۱۳۳۶ - ۱۳۳۷ - ۱۳۳۸ - ۱۳۳۹ - ۱۳۴۰ - ۱۳۴۱ - ۱۳۴۲ - ۱۳۴۳ - ۱۳۴۴ - ۱۳۴۵ - ۱۳۴۶ - ۱۳۴۷ - ۱۳۴۸ - ۱۳۴۹ - ۱۳۵۰ - ۱۳۵۱ - ۱۳۵۲ - ۱۳۵۳ - ۱۳۵۴ - ۱۳۵۵ - ۱۳۵۶ - ۱۳۵۷ - ۱۳۵۸ - ۱۳۵۹ - ۱۳۶۰ - ۱۳۶۱ - ۱۳۶۲ - ۱۳۶۳ - ۱۳۶۴ - ۱۳۶۵ - ۱۳۶۶ - ۱۳۶۷ - ۱۳۶۸ - ۱۳۶۹ - ۱۳۷۰ - ۱۳۷۱ - ۱۳۷۲ - ۱۳۷۳ - ۱۳۷۴ - ۱۳۷۵ - ۱۳۷۶ - ۱۳۷۷ - ۱۳۷۸ - ۱۳۷۹ - ۱۳۸۰ - ۱۳۸۱ - ۱۳۸۲ - ۱۳۸۳ - ۱۳۸۴ - ۱۳۸۵ - ۱۳۸۶ - ۱۳۸۷ - ۱۳۸۸ - ۱۳۸۹ - ۱۳۹۰ - ۱۳۹۱ - ۱۳۹۲ - ۱۳۹۳ - ۱۳۹۴ - ۱۳۹۵ - ۱۳۹۶ - ۱۳۹۷ - ۱۳۹۸ - ۱۳۹۹ - ۱۴۰۰ - ۱۴۰۱ - ۱۴۰۲ - ۱۴۰۳ - ۱۴۰۴ - ۱۴۰۵ - ۱۴۰۶ - ۱۴۰۷ - ۱۴۰۸ - ۱۴۰۹ - ۱۴۱۰ - ۱۴۱۱ - ۱۴۱۲ - ۱۴۱۳ - ۱۴۱۴ - ۱۴۱۵ - ۱۴۱۶ - ۱۴۱۷ - ۱۴۱۸ - ۱۴۱۹ - ۱۴۲۰ - ۱۴۲۱ - ۱۴۲۲ - ۱۴۲۳ - ۱۴۲۴ - ۱۴۲۵ - ۱۴۲۶ - ۱۴۲۷ - ۱۴۲۸ - ۱۴۲۹ - ۱۴۳۰ - ۱۴۳۱ - ۱۴۳۲ - ۱۴۳۳ - ۱۴۳۴ - ۱۴۳۵ - ۱۴۳۶ - ۱۴۳۷ - ۱۴۳۸ - ۱۴۳۹ - ۱۴۴۰ - ۱۴۴۱ - ۱۴۴۲ - ۱۴۴۳ - ۱۴۴۴ - ۱۴۴۵ - ۱۴۴۶ - ۱۴۴۷ - ۱۴۴۸ - ۱۴

میاں کالے صاحب کے بیٹے میاں نظام الدین نے حیدر آباد کا رخ کیا۔ اور شاہ فخر الدینؒ کی خانقاہ سوئی پڑ گئی۔ شاہ احمد معید صاحب مجددیؒ نے حسین حسین الشریفین کی راہ لی۔ اور شاہ غلام علی صاحب کی خانقاہ کا چراغ گل ہو گیا۔ ہر طرف حسرت اور بایوسی چھا گئی۔ جو اس ہنگامہ داروگیر سے بچے وہ کافور و کفن کی تمنا کرنے لگے۔ زندگی و بال معلوم ہونے لگی۔ جب کسی نے ان گزشتہ محفلوں کا ذکر چھیڑا تو بے اختیار دل کو یکڑ کر کہنے لگے ۷

تذکرہ دلی مرحوم کا اے دوست نہ چھیڑ
(حالی) نہ سنا جائے گا ہم سے یہ فسانہ ہرگز

اس مضمون میں ہم ۱۹۷۷ء سے پہلے کے اُن شارح و علماء کا ذکر کریں گے جنہوں نے اس طوفانی دور میں اسلامی سوسائٹی کو استری اور انتشار سے بچایا اور حدیث و قرآن کا وہ چرچا کیا کہ مذہب، سیاسی نوال کے خطرناک اثرات سے بچ گیا۔ اس زمانہ میں علماء و صوفیاء کی کوشش تھی کہ عوام کو سنت و شریعت کا پابند بنایا جائے۔ وہ اسی میں مسلمانوں کے مرض کا علاج اور آئندہ ترقی کا راز پاتے تھے۔ چنانچہ خانقاہوں میں شریعت و سنت کی تلقین ہوتی تھی اور دروسوں میں حدیث و کتاب کا درس۔

حضرت شاہ غلام علی صاحب | حضرت شاہ غلام علی صاحب رحمۃ اللہ علیہ (۱۲۴۰-۱۱۵۶) کی خانقاہ
اس زمانہ میں دلی کی سب سے زیادہ شاندار خانقاہ تھی۔ شاہ صاحب نقشبندیہ مجددیہ سلسلہ کے

سلسلہ غالب ایک خط میں لکھتے ہیں "حال میاں نظام الدین کا یہ ہے کہ جہاں سب اکابر شہر کے بھاگے تھے وہ بھی بھاگ گئے۔" مجددی میں رہے، اورنگ آباد میں رہے۔ حیدر آباد میں رہے۔ اردوئے معلیٰ ص ۲۳۱۔

۱۹۷۷ء مجھے کافور و کفن کی فکر پڑ رہی ہے وہ سنم گزشتہ و سخن کا طالب ہے "غالب ص ۲۱۳" دسمبر ۱۹۷۷ء کے ایک خط میں لکھتے ہیں "رہا یہ کہ کوئی میرے پاس آوے شہر میں ہے کون جو آوے۔ گھر کے گھر بے چراغ پڑے ہیں" (ص ۶۰)

جنوری ۱۹۷۷ء کے ایک خط میں یوں لکھتے ہیں "زندہ ہوں مگر زندگی و بال ہے" (ص ۶۰)

۱۹۷۷ء خانقاہ کے محل وقوع کے لئے ملاحظہ ہو۔ واقعات دار الحکومت دہلی۔ جلد دوم ص ۱۵۳

مشہور بزرگ حضرت مرزا مظہر جان جاناں کے عزیز مرید اور خلیفہ تھے۔ علم و فضل، زہد و ورع میں یکتائے عصر اور یگانہ روزگار تھے۔ ان کی خانقاہ بقول حالی ”دین دار مسلمانوں کا بلجا وادی تھی“ ان کے ایک ہزار کے قریب خلیفہ اور لاکھوں مرید تھے۔ اور مرید بھی اس مرتبہ کے کہ ان کی علیت و فضیلت کے شہرہ سے مصر و ہندوستان گونج رہا تھا۔ دور دور سے لوگ شاہ صاحب کی خدمت میں عقیدت و ارادت کی نذر لیکر حاضر ہوتے تھے سرسید کا بیان ہے۔

”میں نے حضرت کی خانقاہ میں اپنی آنکھ سے روم و شام اور بغداد و مصر اور چین اور حبش کے لوگوں کو دیکھا ہے کہ حاضر ہو کر بیعت کی اور خدمت خانقاہ کو سعادت ابدی سمجھے اور قریب قریب کے شہروں کا مثل ہندوستان اور پنجاب اور افغانان کا تو کچھ ذکر نہیں کہ ہڈی دل کی طرح امڑے تھے۔“

غلام محی الدین قصوری نے لکھا ہے کہ ایک مرتبہ شاہ صاحب خود فرمانے لگے کہ ”ہمارا فیض دور دور پہنچ گیا ہے، حضرت مکہ معظمہ میں ہمارا حلقہ بیٹھا ہے۔ حضرت مدینہ منورہ میں ہمارا حلقہ بیٹھا ہے۔ بغداد شریف، روم و مغرب میں ہمارا حلقہ جاری ہے۔“

۱۔ جات جاوید“ از حالی (رعدائیں سنہ ۱۹۱۷ء) جلد دوم - ص ۹

۲۔ جواہر علویہ“ از مولانا محمد رفیع احمد خلیفہ حضرت شاہ غلام علیؒ (مطبوعہ لاہور) ص ۲۴۱۔

۳۔ شاہ صاحب کے ایک عظیم المرتبت مرید شیخ خالد کردی تھے جن کے مناقب میں علامہ شامی نے ایک مستقل رسالہ ”سل الحسام البندی نصرۃ مولانا خالد نقشبندی“ لکھا تھا۔

۴۔ سرسید اور ان کے گھرنے کو شاہ صاحب سے خاص عقیدت تھی، شاہ صاحب بھی ان پر خاص التفات فرمایا کرتے تھے۔ سرسید کا نام شاہ صاحب ہی نے رکھا تھا (جات جاوید ص ۳۴) اور ان کی بسم اللہ بھی شاہ صاحب ہی نے پڑھائی تھی۔ (جات جاوید ص ۴۱)

۵۔ آثار الصنادید ص ۱۸ (باب چارم)

۶۔ شایخ نقشبندی مجددیہ از مولوی محمد حسن - ص ۳۰۹

شاہ صاحبؒ کی خانقاہ میں بڑی رونق رہتی تھی۔ پانچ پانچ سو فقیران کی خانقاہ میں ہوتا تھا اور وہ ان کے کھانے اور پہنے کا بندوبست کرتے تھے، توکل کا یہ عالم تھا کہ کوئی نواب یا رئیس جاگیر پیش کرتا تو قبول نہ کرتے بلکہ جواب میں فرمادیتے اللہ تعالیٰ کے وعدے ہماری جاگیر پر ہیں۔ ایک مرتبہ امیر محمد خاں والی ٹونک نے وظیفہ قبول کرنے کی درخواست کی مولانا روف احمد مصنف جواہر علویہ کو حکم ہوا کہ جواب میں یہ شعر لکھ دو۔

ما آبروے فقر و قناعت نمی بریم با میر خاں بگو کہ روزی مقرر است
قناعت اس قدر تھی کہ زمان پر فسخ ابن یلین کے یہ شعر ہتے تھے۔

نان جویں و خرقة پشیم آب شور سپارہ کلام و حدیث پیہری
ہم نوحہ دو چار ز علیکہ نافع است در دیں نہ لغو بعلی و ژاثر عصری
تاریک کلبہ کہ پئے روشنی آں بہودہ منتے نہر و شمع خاوری
بایکد و آشنا کہ میر زد بہ نیم جو در پیش چشم ہمت او ملک سنجری
ایں آں سعادت است کہ حشر برورد جو بے تخت قیصر و ملک سکندری

شاہ صاحبؒ حدیث کے بڑے زبردست عالم تھے۔ انھوں نے حدیث کی سند امام المحدثین حاجی محمد افضل صاحبؒ سے جو مرزا مظہر جان جاناں کے بھی استاد تھے حاصل کی تھی۔ وہ خود نہایت پابندی سے فجر اور ظہر کے بعد طلباء کو تفسیر و حدیث کا درس دیتے تھے۔ فرمایا کرتے تھے

۱۔ آثار الصنادید ص ۱۸، جواہر علویہ ص ۱۲۲ - میں فقیروں کی تعداد دو سو لکھی ہے۔

۲۔ جواہر علویہ ص ۱۲۶

۳۔ جواہر علویہ ص ۱۲۶، آثار الصنادید ص ۱۸، ملاح نقشبندیہ مجددیہ ص ۳۱۳

۴۔ جواہر علویہ ص ۱۵۳ - خزینۃ الاصفیاء ص ۶۹۷

۵۔ جواہر علویہ ص ۱۲۳ - ایضاً ص ۱۲۳ و ۱۲۴

کہ میں کتابیں ایسی ہیں جن کی نظیر نہیں۔ کلام اللہ بیکجاری۔ اور شہنوی مولانا رومؒ۔

شاہ غلام علی صاحبؒ کو اتباع سنت و شریعت کا خاص خیال رہتا تھا۔ وہ اپنے مریدوں اور مخلصوں کو برابر نماز کی تاکید فرماتے رہتے تھے۔ وہ کہا کرتے تھے کہ نماز تمام عبادات کی جامع اور تمام طاعتوں پر حاوی ہے۔ خلاف شرع و سنت لوگوں سے وہ بہت خواہموتے تھے اور اپنی مجلس میں ان کا آنا تک گوارہ نہ فرماتے تھے۔ غرض شاہ صاحبؒ نے اپنی عمر شریعت و سنت کی تلقین میں بسر کی جب وصال کا وقت آیا تو وصیت نامہ میں بھی سنت نبویؐ پر عمل کرنے کی تاکید فرمائی۔ رسول مقبولؐ سے ان کو عشق تھا۔ زبان پر نام آتا کہ ایک کیفیت طاری ہو جاتی۔ رسول پاکؐ سے ان کی عقیدت اور اتباع سنت کا عالم بیکھر کر سرسید بے اختیار کھارٹھتے ہیں ”اور میں تو اس بات پر عاشق ہوں کہ باوجود اتنی آزادی اور خود رفتگی کے سرموا حکام شریعت سے تجاوز نہ تھا۔ اور جو کام تھا بابتہ اتباع سنت تھا۔“ ۱۷

شاہ صاحبؒ سے آہزی زبانہ میں جو فیض جاری ہوا وہ عظیم النظیر تھا۔ ان کے مریدین کا جال تمام عالم اسلام میں پھیل گیا تھا۔ ہندوستان میں کوئی مقام ایسا نہیں تھا جہاں ان کے مرید و عقیدت مند نہ ہوں۔ ان کے مشہور خلیفہ خالد کردی نے ان کی شان میں ایک قصیدہ لکھا ہے جس کے چند شعر یہ ہیں ۔

امام اولیاسیاح بیدائے خدا جینی
ندیم کبریاستبح درمیکے خداوانی
میں رہنمایاں شمع جمع اولیائے دیں
دلیل پیشوایاں قبلۂ اعیان روحانی

۱۷ جواہر علویہ - ص ۱۵۲ - ثنوی کے متعلق تو صحیح کہا گیا ہے "ہست قرآن در زبان پہلوی"۔

۴۳۶ ۱۵۵ - آثار الصادق ص ۲۱ - ۴۳۶ جابر علیہ ص ۲۳۶

شے " " " ۱۳۶ - لے آثار الصائغہ ص ۲۰ -

جون ۱۹۷۷ء

۳۶۲

چراغِ آفرینش ہر برجِ دانش و بینش کلیدِ گنجِ حکمت محرمِ اسرارِ سبحانی
ابنِ قدسِ عبداللہ شہ کز القبابِ او دہرِ گنجِ یہ خاصیتِ لعلِ بدخانی

حضرت شاہ البوسیدہؒ | حضرت شاہ ابوسعید صاحبؒ (۱۲۵۰-۱۳۹۶ھ) حضرت شاہ غلام علی صاحبؒ کے مرید اور خلیفہ تھے اور ان کے بعد سجادہ پر بیٹھے وہ بڑے جید عالم اور بڑے عالی مرتبت بزرگ تھے غلام سرور نے لکھا ہے۔

”جامعِ بود میانِ علومِ ظاہری و باطنی و فقہ و حدیث و تفسیر“

علومِ ظاہری میں وہ مفتی شرف الدین صاحبؒ دہلوی اور مولانا شاہ رفیع الدین صاحبؒ کے شاگرد تھے۔ اور شاہ عبدالعزیز صاحبؒ اور مولانا سراج احمد صاحبؒ سے فقہ و حدیث کی سند حاصل کی تھی کلام اللہ حفظ تھا علمِ قرأت میں بکثرت روزگار تھے کلام اللہ ایسی خوش آواز اور کمال قرأت سے پڑھتے کہ لوگ دور دور سے سننے آتے تھے۔

شاہ صاحبؒ کے رات دن علومِ دین کے درس میں صرف ہوتے تھے۔ وقت بچتا تو کلام اللہ لکھ کر وقف کرتے تھے۔ اتباعِ سنتِ نبویؐ کا خاص اہتمام تھا۔ شاہ غلام علی صاحبؒ کے بعد ۱۰۱۰ سال تک سجادہ پر بیٹھے اور ہمیشہ متبعِ سنت کی تلقین کرتے رہے، آپ کی شکل بے حد نورانی تھی اور بے اختیار آپ کی صحبت میں حاضر رہنے کو جی چاہتا تھا۔ اخلاق کی وسعت کا یہ عالم تھا کہ ہر ملنے والا یہ سمجھتا تھا کہ میں قدرِ خصوصیت مجھ سے ہے کسی سے نہیں۔ مولوی محمد حسین مصنف مشائخ نقشبندیہ لکھتے ہیں ”چونکہ آپ کے مزاج میں ایثار و بدرجہ غایت تھا اس سبب سے تلقینی و سختی

۱۵ خزینۃ الاصفیاء ج ۱ ص ۷۱ — ۱۶ مولانا سراج احمد صاحبؒ نے عالم فاضل احمد علیہ رحمۃ اللہ، آپ نے بہت سی تصانیف چھوڑی ہیں۔ مثلاً ترجمہ صحیح مسلم، صحیح ترمذی، شرح متعدد شرح ہندو سفرہ، بہان التاویل وغیرہ جواہر علویہ ص ۲۸۵ — ۱۷ خزینۃ الاصفیاء ج ۱ ص ۷۱

۱۸ آثار العنابدیہ ص ۲۳ - ۲۴ ایضاً ص ۲۲ - ۲۳ ایضاً

برہان دہلی

۲۶۲

نقد و فاقہ کہ حسن درویشی ہیں بہت جھیلیں۔ تحمل و بردباری و شکست و سکنت آپ کے مزاج میں اس قدر تھی کہ جو شاہ صاحب قبلہ کے منکر تھے وہ بھی آپ کے مرید ہو گئے۔ ۱۷

شاہ صاحب کا گھر بار بھی تھا اور بال بچے بھی۔ ان علاقے کے باوجود وہ ہمہ وقت عبادت میں مشغول رہتے تھے۔ شاہ غلام علی صاحب فرمایا کرتے تھے: ”مجھ کو ابو سعیدؓ پر فخر ہے۔ میں نے اگر فقیری کی تو کسی کا غم نہیں رکھتا۔ ابو سعیدؓ کو دیکھو کہ باوصف علاقہ دنیاوی کے اپنے معبود کی عبادت میں مصروف ہے کہ گویا مطلق کوئی تعلق نہیں رکھتا۔“

شاہ ابوسعیدؒ سے ہزاروں آدمیوں نے فیض حاصل کیا۔ انھوں نے تمام غیر مالک سے جہاں سلسلہ مجددیہ جاری تھا اپنا رابطہ قائم رکھا۔ شیخ خالد کردیؒ کے خطوط برابر آتے جاتے تھے۔ ایک خط جس سے سلسلہ کی اشاعت کا پتہ چلتا ہے ذیل میں نقل کیا جاتا ہے۔

ہم کو دائرہ غربت و بھجودی خالہ کر دی شہرِ روضی بعض مقدس عالی مخدومی جناب
 ابی سعید محمدی محصوی میرساند اگرچہ بہمن ہمت حضرت قبلہ عالم روحی فداہ فیوض
 خاندان عالیہ آلبہ واجداد کرام آں مخدوم عالی مقام کہ بیرون از حیز تحریر خواجہ از
 حوصلہ تقریر است لما بنحوائے الایدیک کلمہ لایترک کلمہ بمقام شکر گذاری برآمدہ عرض
 حضوری نماید کہ یک قلم تمامی مملکت روم و عربستان و دیار حجاز و عراق و بعضے از
 مالک قلم و عجم و جمیع کردستان انجذبات و تاثیرات طریقۂ علیہ سرشار ذکر و محامد حضرت امام بانی
 آخر عمر میں آپ کو حرمین الشریفین کی زیارت کا شوق ہوا۔ راستے میں بمقام لونگ وصال فرمایا
 آپ کو دہلی لاکر حضرت شاہ غلام علی صاحب کے پہلو میں دفن کیا گیا۔

۱۵ مشرّع نقشبندی مجددیہ ص ۳۳۲ - ۱۶ آثار العنبریدہ ص ۲۳۷ - ۱۷ ایضاً ص ۲۵ -

- ۲۹۴ " " " ۵۵

شاہ احمد سعید صاحب | شاہ ابوسعید صاحب کے چار صاحبزادے تھے۔ آپ کے بعد بڑے لڑکے شاہ احمد سعید
مہر دی (۱۲۴۴-۱۲۱۴) سجادہ نشین ہوئے۔ شاہ احمد سعید صاحب حافظ تھے اور اپنے والد ماجد کی طرح
عالم و فاضل تھے۔ حدیث و فقہ میں نہایت بہارت رکھتے تھے۔ مولوی فضل امام صاحب اور مفتی
شرف الدین صاحب سے علوم عقلیہ و نقلیہ حاصل کئے تھے۔ اور مولوی رشید الدین صاحب سے جو
شاہ عبدالعزیز صاحب کے ارشد تلامذہ میں سے تھے علم حدیث کی سند حاصل کی تھی۔ درس و تدریس
آپ کا محبوب مشغلہ تھا۔ دور دور سے طلباء آپ کے پاس آتے تھے۔ علم دین پر پورے عبور اور کامل
واقفیت کی وجہ سے استفتا آپ کے پاس بھیجے جاتے تھے اور آپ کے فتویٰ کو نہایت غرت اور
احترام کی نگاہ سے دیکھا جاتا تھا۔

شاہ صاحب اپنے بزرگوں کی طریح سنت و شریعت کی تلقین میں مشغول رہتے اور مریو
کو اتباع سنت کی ہدایت فرماتے رہتے تھے۔ شاہ غلام علی حمزہ یار کرتے تھے ابوسعید، رؤف، بشارت
اور احمد سعید، اس زمانہ میں ستون دین محمدی ہیں۔ سہ

شاہ صاحب کے زمانہ میں شاہ غلام علی صاحب کی خانقاہ کی شان و شوکت برقرار رہی،
ان کے یہاں ہندوستان و فراساں سے لوگ آتے تھے اور ان کے خلفاء قندھار و کابل میں موجود
اصغون نے شاہ غلام علی صاحب کے سلسلہ کے بین الاقوامی نظام کو قائم رکھا۔ ہندوستان سے
باہر بھی ان سے عقیدت و ارادت کا یہی حال تھا۔ حاجی امداد اللہ صاحب ہاجر کی سے روایت
ہے: شاہ احمد سعید مجھ سے پہلے مدینہ منورہ تشریف لے گئے تھے جب میں وہاں پہنچا تو آپ بہت
مریض تھے۔ ترک لگ قلمہ میں معالجہ کے لئے اٹھا لے گئے تھے۔ ترک ان کی بہت تعظیم و توقیر کرتے تھے۔

سہ آثار العبادید ص ۵۵ خزینۃ الاصفیاء ص ۶۰۹۔ سہ خزینۃ الاصفیاء ص ۶۰۹۔ سہ ایضاً سہ ایضاً
سہ شام آبادیہ، ترجمہ ان فقہات کیجیہ، الزامی محمد رفیع خاں (مطبوعہ قومی پریس لکھنؤ سال ۱۳۸۵) ص ۱۷۶۔

برہان دہلی

۳۶۵

غدر کے ہنگامہ میں شاہ صاحبؒ اپنے اہل و عیال کو لیکر مجبوراً حرمین الشریفین چلے گئے تھے۔ ان کے ہندوستان سے چلے جانے کا نتیجہ یہ ہوا کہ عقیدت و ارادت کا ایک ایسا مرکز ٹوٹ گیا جس کے ذریعہ ہندوستان کے مسلمانوں کا تمام ممالک اسلامیہ سے قوی روحانی رشتہ بندھا ہوا تھا۔ اُن کے ہندوستان میں قیام کے زمانہ میں عجم و عرب کے بہت سے لوگ دہلی کی طرف ہی رجوع کرتے تھے۔ شاہ صاحبؒ نے ۱۲۷۷ء میں وصال پایا اور حضرت عثمانؒ کے روضہ کے قریب مدفون ہوئے۔ ۱۷

شاہ عبدالغنیؒ | شاہ عبدالغنی صاحبؒ (۱۲۹۶-۱۳۳۴) شاہ احمد سعید صاحبؒ کے چھوٹے بھائی تھے اور اُن کے بعد سجادہ پر بیٹھے تھے۔ ان کا علمی تجربے مثال تھا۔ انھوں نے حدیث کی کچھ کتابیں اپنے والد ابو سعید صاحبؒ سے پڑھی تھیں اور کچھ شاہ محمد اسحاق صاحبؒ سے۔ شاہ اسحاق صاحبؒ اور شاہ ابو سعید صاحبؒ دونوں محدث زماں حضرت شاہ عبدالعزیز صاحبؒ کے شاگرد ہیں۔ اس طرح ہر دو سلسلہ سے آپ کی اسناد حدیث تیسری پشت پر حجتہ اللہ باللہ سے جا ملتی ہے مشکوٰۃ شریف حضرت شاہ صاحبؒ نے شاہ رفیع الدین صاحبؒ کے صاحبزادے مولانا مخصوص اللہ صاحبؒ کے پڑھ کر سنائی تھی اور بعد ہجرت مدینہ میں بخاری شریف کا کچھ حصہ تبرکاً شیخ محمد عابد الانصاری السندی ثم المدنی کو سنایا تھا۔ مدینہ مندرہ ہی میں مقدونیہ کے مشہور عالم فتح اسماعیل بن ادیس الرومی نے خود اپنی خوشی سے صحاح کی اجازت آپ کو عطا کی۔ ان سب اساتذہ کی اسانید بالتفصیل ایک مستقل کتاب کی صورت میں طبع ہو چکی ہیں جن کا نام ”ایالغ الکبھی“ ہے۔ ۱۸

غرض شاہ عبدالغنیؒ صاحب حدیث میں یگانہ روزگار تھے۔ اپنے عہد کے پانچ بہترین اساتذہ

۱۷ واقعات دارالحکومت دہلی۔ ج ۲ ص ۱۵۴

۱۸ تذکرۃ التحلیل۔ مولانا عاشق الہی مرحوم (مطبوعہ میرٹھ) ص ۱۸-۱۹ نیز واقعات ص ۱۵۴

سند حدیث مائل کو پکے تھے۔ علمی تجربے قطع نظر ان کا تقدس اور تقویٰ بے مثال تھا۔ سرسید نے اسی وجہ سے ان کو فنافی السنۃ لکھا ہے۔ شریعت کے معاملہ میں احتیاط کا یہ عالم تھا کہ صرف اس خیال سے کہ ہندوستان میں جو طریق بیچ و شراب بعض بعض فواکہ وغیرہ کا جاری ہے وہ از روئے شرع درست نہیں ان چیزوں کے مزہ سے واقف نہیں، شریعت کے اس احترام کی مثال قرونِ اولیٰ کے مسلمانوں میں مل سکتی ہے۔ شاہ صاحبؒ کی اس احتیاط کو دیکھ کر حضرت امام غزالیؒ کا وہ اہتمام یاد آتا ہے جو انھوں نے بغداد میں قیام کے زمانہ میں موصل سے آٹا منگوانے کے سلسلہ میں کیا تھا۔ بغداد کو حضرت عمرؓ نے نازدہن پر وقف کیا تھا اس لئے امام صاحب وہاں کا آٹا کھانا ناجائز تصور کرتے تھے اور موصل سے آٹا منگواتے تھے۔ ۳۵

حقیقت یہ ہے کہ شاہ عبدالغنی صاحب شریعت کو مذہبی زندگی کا مرکز تصور کرتے تھے ان کا خیال تھا کہ مسلمان کے لئے سوائے اتباع شریعت، دین دنیاء میں کوئی راہ فلاح و نجات نہیں ہے۔ وہ مذہبی معاملات میں نہایت سختی برتتے تھے وہ فرمایا کرتے تھے ”سوائے اخلاف از حکم شریعت کے سختی سے سختی گئی مصیبت نہیں“ ۳۶

شاہ عبدالغنی صاحبؒ سے فیض یاب ہونے کے لئے ملک کے گوشہ گوشہ سے طلباء آتے تھے ان کی خانقاہ سینکڑوں علماء کا مرکز بن گئی تھی۔ ان کے فیض تعلیم نے حضرت مولانا رشید احمد گنگوہیؒ جیسے عالم اور بزرگ پیدا کئے جو فقہ حنفی کے ایک راخ القدم امام اور مجتہد تھے۔ ۳۷

۳۵ آثار الصادقہ ص ۲۷۔ ۳۶ ایضاً۔ ۳۷ احیاء العلوم۔ امام الغزالیؒ باب چہارم
۳۸ آثار الصادقہ ص ۲۷۔

۳۹ میں نے مولانا رشید احمد کو فقہ حنفی کا ایک راخ القدم امام اور مجتہد پایا۔ آپ اپنے استاد مولانا عبدالغنی کے طریقہ فکر کے بڑی سختی سے پابند تھے اور اس راہ میں پاؤں کی طرح غیر متزلزل تھے۔

— مولانا عابد اللہ سندھی (شاہ ولی اللہ دہلوی کی سیاسی تحریک ص ۳۵۸)

برطان دہلی

۳۶۷

غدر کے بعد شاہ صاحب ہندوستان سے ہجرت کر گئے اور درنہ منورہ میں قیام فرمایا۔ ۱۱۹۶ھ

میں واصل فرمایا اور وہیں شاہ ابوسعید صاحب کے قریب مدفون ہوئے۔ ۱۱۹۶ھ

شاہ محمد آفاق صاحب | شاہ محمد آفاق صاحب (۱۲۵۱-۱۱۶۰) مجددیہ سلسلہ کے بڑے عظیم المرتبت بزرگ

تھے۔ آپ شاہ صیار اللہ صاحب نقشبندی کے مرید اور خلیفہ تھے۔ خواجہ میر درد کی صحبت میں بھی رہے تھے۔ اور ان سے فوائدِ باطنی اخذ کئے تھے۔ آپ کے فیضانِ صحبت سے بہت لوگ مستفید ہوئے۔

ایک چشمہ فیض تھا جو جاری تھا اور جہاں سینکڑوں تشنگانِ معرفت جمع ہوتے تھے۔ دلی میں آپ کا جزار عجب اور احرام تھا شاہ غلام علی صاحب نے کتاب ”سید المرشدین“ کے حاشیہ پر لکھا ہے۔

”حضرت شاہ محمد آفاق رحمہ اللہ تعالیٰ نے حضرت محمد صیار اللہ سے جو حضرت خواجہ محمد زہیر

کے خلفائے ہیں اس خاندان کی نسبت سرگرمی کے ساتھ حاصل کی ہے اور اس وقت

حلقہ اور مراقبہ اور افادہ نسبت میں ممتاز ہیں۔“ ۱۱۹۶ھ

یہ ایک معاصر بزرگ کی رائے ہے اور لفظ بہ لفظ صحیح ہے۔ حقیقتاً آپ کا آستانہ مخزنِ فیض و

برکت بنا ہوا تھا۔ اور دورِ رماز سے لوگ آتے تھے اور فیض پاتے تھے۔ شاہ غلام علی صاحب آپ کے

علم و فضل زہد و ورع سے اس قدر متاثر تھے کہ اپنے مریدوں کو بعدِ تعلیم آپ کی خدمت میں تکمیل کیلئے بھیجتے تھے

شاہ صاحب جب کابل تشریف لے گئے تو رزاں شاہ بادشاہ کابل آپ کے دستِ حق پرست پر بیعت ہوا۔ ۱۱۹۶ھ

۱۱۹۶ھ واقعات دار الحکومت دہلی ج ۲ ص ۱۵۴۔ آثار الصنادید ص ۲۸۔ واقعات ص ۵۰۳-۲۵

۱۱۹۶ھ مزارات اولیائے دہلی از محمد عالم شاہ فریدی (مطبوعہ دہلی) ص ۱۴۱۔

۱۱۹۶ھ ”نسبت“ کا لفظ صوفیاء میں ایک خاص معنی میں استعمال ہوتا ہے اس کی تشریح شاہ فضل رحمان گنج مراد آبادی کی زبانی سنئے۔ صاحبِ نسبت وہ ہے جسے ”جاگتے سوتے“ کسی حال میں غفلت نہیں ہوتی اور جہاں کی طرف توجہ دہن ہوتا ہے اس کی طرف اس کا القا ہو جاتا ہے ایسے لوگ بہت کم ہوتے ہیں۔ ارشادِ رحمانی ”مطبوعہ دہلی“ ص ۳۰۔

۱۱۹۶ھ بحوالہ واقعات دار الحکومت دہلی ج ۲ ص ۵۰۳۔ ایضاً۔ نیز مزارات اولیائے دہلی ص ۱۴۱۔

۱۱۹۶ھ واقعات۔ ج ۲ ص ۵۰۳۔ مزارات ص ۱۴۱

مہم میں زہرہ واقعا اس درجہ تھا کہ ہر شخص جیت میں رہ جاتا تھا ساتھ ساتھ کئی بے حدقی آپ کے ہزاروں مرید اور شیوا خلفا تھے۔ بعض مرید نہایت ذی مرتبہ عالم اور بزرگ تھے اور اپنے زمانہ میں پکارے دیکتا سمجھے گئے مثلاً شاہ فضل رحمان صاحب جن کے خرمین کمال سے سینکڑوں ہزاروں نے فیض حاصل کیا۔ اور شاہ نصیر الدین بلوکی جو شاہ رفیع الدین صاحب کے نواسہ اور شاہ اسحق صاحب کے داماد تھے ان دونوں بزرگوں نے شاہ محمد آفاقؒ کے نام کو شہرہ آفاق کر دیا۔ ۱۲۵۷ھ میں حضرت شاہ محمد آفاق صاحب نے وصال فرمایا۔ مندی کے

ترب مغل پورہ میں ایک چھوٹی سی مسجد کے عقب میں آپ کا مزار ہے لے حاجی علاء الدین صاحب | حاجی علاء الدین صاحب، شاہ محمد آفاقؒ کے خلیفہ اور سجادہ نشین تھے انھوں نے بڑا مجاہدہ کیا تھا۔ تمام وقت عبادت میں صرف کرتے تھے آخر عمر میں گو آپ آنکھوں سے معذور ہو گئے تھے اور پاؤں نہیں اٹھ سکتے تھے لیکن صوم و صلوٰۃ کی پابندی کا وہی عالم تھا ایک لمحہ بھی طاعت حق سے غافل نہیں ہوتے تھے، اُن کے زہرہ واقعا نے شاہ محمد آفاقؒ کی خانقاہ میں عقیدہ مندوں کے هجوم کو برقرار رکھا۔

مولانا شاہ قطب الدین صاحب | چوتھی سلسلہ میں اس وقت سب زلیہ شہرت اور عزت حضرت شاہ فخر الدین کے خاندان کو حاصل تھی، شاہ صاحب نے ولی میں جو مقبولیت عامہ حاصل کی تھی وہ اپنی شال آپ تھی۔ شاہ و گدا، عارف و عامی، سب ہی اُن کی خدمت میں حاضر ہوتے تھے اور ان سے فیض حاصل کرتے تھے شاہ فخر الدین صاحب کے بعد اُن کے فرزند مولانا شاہ قطب الدین صاحبؒ مندر نشین ہوئے، ان میں اپنے باپ کی بہت سی خصوصیات پائی جاتی تھیں۔ اس لئے وہ بہت جلد مرجع خلافت بن گئے۔ بادشاہ نے بھی اُن سے بیعت کی۔ شجرۃ الانوار میں لکھا ہے: حضرت نخل سبحانی محمد اکبر شاہ بادشاہ صاحبقران ثانی داماد سلطنت دار فتح و جہ، باعتبار تمام مرید آئی فرزند رشید حضرت فخر صاحب گشتندہ بعض فرزند ان و متعلقان خود را نیز مرید کنا نیدہند بہت تمام خود را راضی سلسلہ فخر پر نمودہ بادشاہ کونین گشت۔ ۱۳۵۷ھ

۱۳۶۹ھ کو آپ نے وصال فرمایا اور حضرت قطب صاحب کے حجاز میں آسودہ ہوئے۔

(باقی آئندہ)

عربی ادب میں بہارِ مضافین

(جناب مولوی حافظ سید رشید احمد صاحب ارشد ایم۔ اے)

بہت سے لوگوں کو یہ سن کر تعجب ہوگا کہ عرب کے صحرائین اور بدو شاعروں کے اشعار میں بھی موسم بہار کا تذکرہ موجود ہے۔ یہ صحیح ہے کہ عرب کی جغرافیائی حیثیت کی مطابقت میں عرب کی قدیم جاہلیت کی بہاریہ نظمیں ان رنگینوں اور رعنائیوں سے خالی ہیں جو عجمی اور فارسی شاعروں کا طرہ امتیاز ہے۔ جس کی وجہ محض یہ ہے کہ اس زمانہ کے عرب صحرائین اور خانہ بدوش تھے اور شہری زندگی کے تکلفات اور آرائشوں سے آلودہ نہیں ہوئے تھے عرب کے لہو و لعل و بیابانوں اور ریگستانوں کی تند و گرم اور آتشیں بگولوں میں موسم بہار کی دھندلی سی جھلک اگر نظر آتی تھی تو وہ ان قدرتی نخلتانوں میں دکھائی دیتی تھی جو قدرتی آب و ہوا کے پردوش پاتے تھے اور جہاں چند دنوں کے لئے ان بادیہ نشینوں کے خیمے گھڑ جاتے تھے۔ یہی ان کے خوشگوار دن تھے جسے بہار سمجھ لیجئے اور ان ہی خوشگوار دنوں کی یاد عرب کے ان فطرتی شاعروں کو ہمیشہ تڑپاتی تھی۔ چنانچہ عرب کی حقیقی شاعری کے بانی اور نامراد شاعر امر القیس کی شاعری انہی خوشگوار ایام اور مٹے ہوئے آثار کا مرقعہ ہے۔

جاہلیت کی شاعری | عرب کا شاعر ہمارے ان اردو شاعروں کی طرح نقال نہ تھا جو اپنے ہندوستانی ماحول کو چھوڑ کر ایرانی شاعری کی تقلید میں گل و بلبل کے فسانے سناتے ہیں اور اس طرح ان کی شاعری حقیقت اور ماحول سے کوسوں دور ہو کر ہمارے جذبات اور زندگی کی

ترجانی نہیں کرتی ہے۔ برخلاف اس کے عہدِ جاہلیت کے انہی شاعروں کے کلام سے ہم ان کی طرزِ معاشرت، جذبات و خیالات و مشاغل، یہاں تک کہ ان کے عارضی پڑاؤ، رختوں، پھولوں، پھولوں، پرندوں اور جانوروں تک کے نام معلوم کر سکتے ہیں۔ ان کا موسم بہار بہت مختصر اور سادہ ہوتا تھا جس کی تفصیلی کیفیات آپ ان کی زبان سے خود سن سکتے ہیں۔ یہ بہار آفریں ایام ان کے دلوں پر جو نقش چھوڑ گئے ہیں، ان کا کلام ان سے بھرا ہوا ہے۔ چپے ہوئے رنگیناؤں میں کسی وقت ٹھنڈی ہوا کے جھونکے انھیں بغداد، بصرہ، شیراز و کشمیر کے چنتاؤں سے زیادہ لطف دیتے تھے خاردار جھاڑیاں اور درخت ان کے سبزہ زار تھے، گھوڑے اور اونٹنیاں ان کے رفیق اور محبوب تھے جو اس ”بخر خشک“ میں ان کیلئے سفینہ اور جہاز کا کام دیا کرتے تھے۔ محبوب کے فراق اور گزشتہ ایام وصال کی یاد کے نغمے ان کی موسیقی تھی۔

اسلامی دور | اسلامی دور کے عربی شاعروں کے برخلاف جاہلیت کی شاعری میں موسم بہار کے مخصوص پھل اور پھولوں کا تذکرہ نہیں ملتا۔ گلاب، یاسمین، گل لالہ، گل لاجورد، بنفشہ، گل خیری، اور پھولوں میں سے کسی مشہور پھل کی روئیدگی اور خوبصورتی کی تعریف نہیں کی گئی بلکہ چند ایسے غیر مشہور رختوں، پھل اور پھولوں کا تذکرہ آتا ہے جن میں سے کسی ایک کی بھی شہرت آج کل کے مہذب زمانے میں بعض اوقات مضحکہ خیز معلوم ہو گی لیکن ہم ان کی قوتِ مشاہدہ اور صحیح قوتِ متجملہ کی داد دینے بغیر نہیں رہ سکتے۔

ہم چاہتے ہیں کہ ان دعوؤں کی صداقت کے لئے قدیم شعرا کا نمونہ کلام پیش کریں لیکن چونکہ اس سے ہم اپنے اصلی موضوع سے دور چلے جاتے ہیں اس لئے ہم مختصر اشارات کے ساتھ قدیم اور اسلامی دور کے عربی شعرا کے بہار پر اشعار کا نمونہ پیش کریں گے جو ہمارے خیال میں اس موضوع پر نئی کوشش ہے۔